

feljton

Nacional donosi ulomak iz zbornika radova 'Čemu Marx u oskudnom vremenu?' u povodu dvjesto godina od rođenja Karla Marxa, u kojem Gareth Stedman Jones obrazlaže tezu da Marxova teorija povijesti proturiječi Darwinovu poimanju prirode

Kako su ekonomske krize oživjele ideje Karla Marxa

Uz Marxov grob 1883. Engels je djelo svojeg velikog prijatelja povezo s Darwinovim djelom. Ustvrдио je da, "baš kao što je Darwin otkrio zakon razvoja organske prirode, Marx je otkrio zakon razvoja ljudske povijesti".

To je povezivanje u dvadesetom stoljeću pojačano time što je 1931. objavljeno pismo koje je Darwin navodno poslao Marxu, u kojem pristojno odbija njegov prijedlog da mu posveti drugo izdanje Kapitala. Premda je komentatorima u to vrijeme bilo nepoznato zašto bi taj prijedlog bio iznesen 1880., sedam godina nakon objavljivanja knjige 1873., ipak su, od Isaiaha Berlina nadalje, prihvatili priču o posveti. Tek je 1980-ih, kao rezultat brižljivog istraživanja Margaret Fay, mit o Marxovom prijedlogu posvete Darwinu konačno sahranjen. Pokazalo se da pismo iz 1880. nije bilo upućeno Marxu, nego zloglasnom partneru Marxove kćeri Eleanore, Edwardu Avelingu, koji je bio predložio da Darwinu posveti svoj upravo dovršeni udžbenik Darwin za studente.

Jasno je da se Engels divio Darwinu. U Socijalizmu, utopijskom i znanstvenom, objavljenom 1882., Engels je već hvalio Darwina što je "metafizičkom poimanju prirode nanio najteži udarac svojim dokazom da su sva organska bića, biljke, životinje i sam čovjek" proizvodi procesa evolucije. To je bila razrada argumenta koji je Engels prvi put izložio u svojem Anti-Dühringu.

U prirodi, u zbrci bezbrojnih promjena, probijaju se isti dijalektički zakoni kretanja kao i oni koji u povijesti upravljaju naizgled slučajnim zbivanjima, isti zakoni koji na sličan način formiraju nit koja se provlači cijelom poviješću razvoja ljudske misli i postupno se uzdiže do svijesti mislećih ljudi.

U Socijalizmu, utopijskom i znanstvenom, također je sankcionirao širenje kvazi-darvinovskih koncepcija na razumijevanje moderne industrije i svjetskog tržišta, izjavivši da je "to darvinovska borba individue za opstanak, prenesena iz prirode u društvo s pojačanim nasiljem".

Obično se tvrdi da je Engels kasnijih godina stvorio iskrivljenu verziju Marxove misli. No tu se tvrdnju općenito iznosi na neodređen i uopćen način. George Lichtheim je iznio tezu, ali bez mnogo detalja, da je "filozofija kasnog Engelsa mnogo dugovala pozitivizmu", dok je Shlomo Avineri tvrdio da "podrijetlo Engelsovih nazora treba tražiti u vulgariziranoj verziji darvinizma i biologije, uz hegelijansku terminologiju kao tanki površinski sloj". Zastupat ću tezu da razlike između Marxovih i Engelsovih pretpostavki nisu zadovoljavajuće objašnjene upućivanjem na Darwina ili pozitivizam. Takve razlike bile su već prisutne sredinom 1840-ih, kad su se Marx i Engels prvi put susreli, i nedvojbeno su prethodile bilo kakvom njemačkom ili europskom utjecaju koji je izvršio Darwin, ili pozitivistički filozof Auguste Comte.

Engelsu nije bilo teško razviti afinitet prema Darwinu i želju da ga dovede u sklad s Marxom. Još u vrijeme kad je bio blizak Owenovom učenju, tijekom dviju formativnih godina koje je proveo radeći za obiteljsku tekstilnu tvrtku u Manchesteru, između 1842. i ljeta 1844., kada se također susreo s Marxom, bio je već prihvatio poimanje čovjeka kao "prirodnog bića". Premda se u Berlinu 1842. družio s Brunom Bauerom i mladohegelijancima, njegovo hegelijanstvo bilo je relativno površno. Engelsov prepoznatljiv glas pojavio se ne u mladohegelijanskim krugovima Berlina, nego u Manchesteru. Ondje je redovito pohađao owenovske rasprave, i postao upućeniji u owenovske filozofske pretpostavke o kojima se govorilo u manchesterskom Hall of Science nego u filozofijsku tradiciju njemačkog idealizma. Godine 1843. Engels se izjasnio da je blizak owenovcima

FRIEDRICH ENGELS s Marxom je utemeljio marksističku teoriju i bio suautor čuvenog 'Manifesta komunističke partije'

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

SPOMENIK KARLU MARXU u Chemnitzu, gradu koji se u doba Istočne Njemačke zvao Karl-Marx-Staadt

Razlike između Marxovih i Engelsovih pretpostavki nisu objašnjene upućivanjem na Darwina ili pozitivizam. Takve razlike bile su prisutne već pri njihovom prvom susretu

- "engleskim socijalistima" - s kojima se 1843. slagao "u gotovo svakom pitanju".

Engelsa je owenovcima posebno privuklo upravo njihovo suprotstavljanje konkurenciji, osobito u ekonomskom životu. Bitna karakteristika konkurencije bila je razdvajanje interesā. U trgovini cilj je bio "kupiti jeftino a prodati skupo" te tako u svakoj razmjeni stvoriti dijametralno suprotstavljene interese. Slobodna trgovina bi takav sustav učinila univerzalnim. Taj "nečasni natjecateljski rat" učinio je sve da razbije nacionalnosti, univerzalizira neprijateljstvo, preobrazi čovječanstvo u hordu gladnih zvijeri. Kroz tvornički sustav on će dovesti i do raspada obitelji.

Owenovska kritika konkurencije i trgovačkog društva oslanjala se na dominantna polazišta anglo-francuskog senzacionalizma i materijalizma iz osamnaestog i ranog devetnaestog stoljeća. Čovjek je, prema tom prikazu, životinja, prirodno biće koje traži zadovoljstvo i izbjegava bol. Njegov karakter oblikuje okolina u kojoj je odgajan. Kako je Robert Owen formulirao u Novom pogledu na društvo iz 1813. - 1816., čovjek je rođen sa žudnjom da postigne sreću, a također je obdaren sposobnostima koje mu omogućuju da "prima, prenosi i usporuđuje" ideje. Same ideje dolaze izvana: "znanje koje čovjek dobiva izvedeno je iz predmeta oko njega, a najviše iz primjera i pouka njegovih neposrednih prethodnika". Owen je odlučno tvrdio da se "čovjekov karakter formira za njega, a ne od njega". To bi se moglo poboljšati uklanjanjem religijskih shvaćanja, boljim metodama obrazovanja i povećavanjem znanstvenog znanja. Na taj bi način promjene u okolini dovele do preobrazbe ljudske prirode i povećanja ljudske sreće.

No Engels je na dva načina otišao dalje od owenovske kritike konkurencije: prvo, slijedeći francuskog socijalista Proudhona u tome da proturječja političke ekonomije pripíše korozivnoj logici privatnog vlasništva, i drugo, slijedeći Feuerbacha u povezivanju razvoja privatnog vlasništva i konkurencije s "nesvjesnim stanjem čovječanstva". Ono što u Feuerbachovoj teoriji razlikuje čovjeka od životinje nije svijest, nego "generička svijest". Čovjekov nedostatak "generičke svijesti", njegov gubitak ljudskosti, pripisuje se "preokretu" koji je u Feuerbachovoj teoriji "apstrakcije" povezan s religijom - ili, prema radikalnoj komunističkoj glosi koju su dodali hegelovci poput Engelsa i Mosesa Hessa - s uspostavljanjem novca i privatnog vlasništva. U kritici političke ekonomije, koju je Engels 1843. napisao za Deutsch-Französische Jahrbücher, i koja je prva privukla Marxovu pozornost toj temi, Engels je uvjeravao

da su tijekom prošlih osamdeset godina, posljedom konkurencije, "trgovinske krize" nadolazile "isto onako redovito kao što su to u prošlosti činile velike zaraze kuge - a za sobom su povlačile više bijede i nemorala od ovih". To "stalno smjenjivanje pretjeranog ubrzanja i slabljenja"... "teče u beskraj". "Taj zakon", pisao je on, "čisto je prirodan zakon, a ne zakon duha", "prirodan zakon zasnovan na nesvjesnosti sudionika"... Ali "on će konačno dovesti do društvene revolucije o kakvoj se nikada nije sanjalo u filozofiji ekonomistâ". Proces samorazaranja uvest će nov svijet: "velika preobrazba prema kojoj se kreće ovo stoljeće - pomirenje čovječanstva s prirodom i sa samim sobom".

Ako se podrijetlo Engelsova ushićenja Darwinom može popratiti do njegovog ranijeg owenovskog poimanja čovjeka kao prirodnog bića koje naprijed pokreću prirodni nagoni, što nasuprot tome objašnjava Marxovo ne tako odlučno priznavanje Darwinâ? Nema sumnje da je Marx, vjerojatno na Engelsov poticaj, 1873. poslao Darwinu primjerak drugog izdanja Kapitala. On i njegova obitelj bez sumnje su uživali u nelagodi koju je Darwin izazvao u konvencionalnom kršćanstvu i viktorijanskom društvu. No forsirana je pomisao da između ovih dvaju mislilaca postoji dublji intelektualni afinitet. Premda postoji dobar razlog da se vjeruje kako su Engelsovi spisi o povijesti i prirodi mogli od početka biti u jakom skladu s Darwinovim kasnijim poimanjem povijesti prirode, isto se ne može reći o Marxu. Najbolje što je Marx imao primijetiti u odnosu na Postanak vrsta bilo je da Darwinova knjiga "pogoduje mojoj svrsi utoliko što pruža u prirodnoj znanosti osnovu za povijesnu klasnu borbu". No kada ga je Engelsovo oduševljenje potaklo da "pogleda još jednom", njegova priznanja nisu bila baš izravna, a stav mu je bio ironičan. "Zanimljivo je kako Darwin među zvijerima i biljkama iznova otkriva društvo Engleske,

s njegovom podjelom rada, konkurencijom, otvaranjem novih tržišta, 'izumima' i maltuzijanskom borbom za opstanak."

Marx je mnogo više oduševljenja pokazao za knjigu Pierrea Trémauxa Origines et Transformations de l'Homme et Des autres Êtres (Podrijetlo i preobrazbe čovjeka i drugih bića), koja se pojavila 1865. Ta knjiga, uvjeravao je, predstavlja "vrlo značajan napredak u odnosu na Darwinâ". "Mogućnosti njene povijesne i praktičke primjene", tvrdio je, "daleko su značajnije i pregnantnije od Darwinâ", osobito u otkriću da nacionalnost ima "osnovu u prirodi". Trémaux je tvrdio: prvo, da su "fizičke značajke zemlje" odgovorne za diferencijaciju među vrstama; i drugo, da puko prelazne forme doživljavaju brzo istrebljenje u usporedbi sa sporim uspostavljanjem i kasnijim fiksiranjem vrsta.

Odgovarajući Marxu, Engels je u listopadu 1865. bez uvažavanja napisao da u Trémauxovoj teoriji nema ničega jer on ništa ne zna o geologiji i nije sposoban za historijsku kritiku. Dodao je da su "stvari o NIGGERU Santa Maria (senegalskom misionaru, koji je tvrdio da crni ljudi potječu od bijelih) i o bijelcima koji se pretvaraju u crnce dovoljne da čovjek umre od smijeha". NA STRANU. Ali Marx je ostao pri svojem mnijenju: "Trémauxova osnovna misao o utjecaju tla... prema mojem je sudu misao koju treba samo formulirati da stekne trajan znanstveni status, i to

posve neovisno o načinu kako je Trémaux prikazuje." Nadalje, tjedan dana poslije, premda uvažavajući neke od Engelsovih teza o Trémauxovim "geolojskim glupostima" i "ozbiljno manjkavoj... književno-historijskoj kritici", Marx uvjeren tvrdi svojem obožavatelju, Dr. Kugelmannu, da ta knjiga "predstavlja - UZA SVE OVO I ONO - napredak u odnosu na Darwinâ".

Marx je 1873. poslao Darwinu primjerak drugog izdanja Kapitala. On i njegova obitelj uživali su u nelagodi koju je Darwin izazvao u kršćanstvu i viktorijanskom društvu

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

FIDEL CASTRO (1926. - 2016.), bivši lider Kube za sebe je govorio da je marksist, lenjinist i kubanski nacionalist

Ostavljajući po strani njegovo konkretno oduševljenje Trémauxom u vezi s utjecajem tla, ono što valja objasniti jest Marxova izražena distanca spram Darwina. Baš kao i kod Engelsa, Marxov stav ima dublje korijene. To nije bio izraz usputne kritike nego ponavljanje filozofijske i političke pozicije koju je Marx držao od 1840-ih - ponovno iskazivanje temeljne distinkcije između prirode i povijesti prisutne u njegovom djelu od 1844.

Marxov pristup nudio je oštar kontrast spram naturalističke verzije materijalizma koju su sredinom 1840-ih usvojile najšire radikalne i socijalističke grupacije, bilo owenovci u Engleskoj, skupa s Engelsom, bilo sljedbenici Etiennea Cabeta u Francuskoj. Njihovo je polazište, koje je u Engleskoj bilo standardno od vremena Lockea pa sve do Benthama, u Francuskoj prevladavalo među Philosophes i Idéologues, kao i među sljedbenicima Spinoze u Njemačkoj, bilo poimanje Čovjeka kao prirodnog bića: to je prije svega bio protustav spram ortodoksnog kršćanskog naglašavanja iskonskog grijeha. Po tom pristupu Čovjek je proizvod svoje okoline, potrošač kojim vladaju njegovi apetiti i potrebe. Pobljšavanjem okoline putem boljeg obrazovanja i prosvjećenijeg stava spram nagrade i kazne bilo bi moguće preobraziti ljudsku prirodu i povećati opseg ljudske sreće.

Marxova alternativa, koju je razradio u takozvanim "Ekonomskim i filozofijskim rukopisima iz 1844.", bila je primijeniti uvide njemačkog idealizma na razumijevanje rada, obnoviti njegovo naglašavanje djelovanja i čovjekovog položaja kao proizvođača. Najupadljivija je veza povučena u tim spisima između dvaju područja diskursa koja dotad nisu bila povezana: s jedne strane, diskusija o društvenom pitanju i položaju proletarijata, koja se razvila u 1830-ima, a s druge značaj preobrazbe svijeta koji je pridat radu u Hegelovoj Fenomenologiji duha. Stvarajući tu vezu, Marx je identificirao socijalizam s ljudskom samodjelatnošću na koju se pozivala idealistička tradicija koja je slijedila filozofijsku revoluciju koju je izveo Kant.

Kantova pozicija jasno je elaborirana u njegovom Eseju iz 1786., koji je reinterpetirao priču

o Padu kao parabolu o čovjekovom bijegu iz prirodnog stanja. Unatoč njegovoj čežnji da umakne "bijedi svojeg stanja", "između njega i tog imaginarnog mjesta blaženstva umetnut će se nemirni um, tjerajući ga neodoljivo da razvije sposobnosti koje su u njemu usađene... On će ga navesti da se strpljivo prihvati teškog rada koji još mrzi i bavi se tričarijama koje prezire... Čovjekov izlazak iz tog raja... nije bio ništa drugo nego prelazak iz nekultiviranog, puko životinjskog stanja u stanje ljudskosti, iz robovanja instinktima u umnu kontrolu - jednom riječju, iz prirodne maloljetnosti u stanje slobode."

Premda su Kant i Fichte već doveli u pitanje pasivnost slike ljudi kao prirodnih bića, upravo je u Fenomenologiji duha Hegel nastavio na to idealističko naslijeđe i preveo ga u viđenje povijesti. Prema Marxu, Hegel je shvatio bit rada, stvaranje Čovjeka kao "rezultata Čovjekovog vlastitog rada". Čovjek, kako Marx piše 1844., nije tek "prirodno biće", nego "ljudsko prirodno biće". Njegovo mjesto podrijetla nije priroda nego povijest. Za razliku od životinja, čovjek je svoje djelovanje učinio "predmetom svoje volje". On može oblikovati predmete prema zakonima ljepote. Tako se povijest može gledati kao humanizaciju prirode putem čovjekovog "svjesnog životnog djelovanja", a istodobno i kao humanizaciju samog čovjeka putem "oblikovanja pet osjetila". Povijest je proces postajanja Čovjeka "rodnom bićem" i osnova čovjekove sposobnosti da se spram sebe odnosi kao "univerzalno, te stoga slobodno biće".

U fokusiranju na sposobnost ljudskih subjekata da se odupru prirodnim žudnjama ili potrebama ili ih prevladaju i podvrgnu te nagone umnoj kontroli bila je krucijalna idealistička tradicija. Na to se odnosio termin spontanost u idealističkoj tradiciji, dakle unutrašnje samoodređenje, pojam koji je prisutan u njemačkoj filozofiji od vremena Leibniza, početkom osamnaestog stoljeća, koji je postao središnji u Kantovom poimanju praktičkog uma poslije u tom stoljeću. Njegova je ključna politička implikacija bila to da pojedinci mogu oblikovati svoje djelovanje, ne u potrazi za blagostanjem i srećom, nego u uspostavljanju morala i prava. Jedno od Hegelovih ključnih dostignuća u Fenomenologiji duha bilo je to što je pokazao kako pojam prava može važiti i onkraj savjesti individue i utjeloviti se u institucijama, u interpersonalnim odnosima i činiti osnovu onoga što je zvao "čudorednim životom".

Samostvaranje čovjeka putem rada o kojem se govori u Rukopisima iz 1844. sadržalo je Marxovu verziju spontanosti i slobode kao bitnih ljudskih atributa; ono je igralo važnu ulogu u slici energije, dinamizma i napredovanja proizvodnih snaga u Komunističkom manifestu iz 1848. Rad, kao oblik djelovanja, značio je stalan proces interakcije s prirodom, ali ne rad koji je pokrenut potrebom, jer kako naglašavaju Rukopisi, on može biti povezan i sa slobodom, jer čovjek može oblikovati stvari prema zakonu ljepote; istu je tezu iznio i 1850-ih u Grundrisse. Rad kao djelovanje samousmjerenih individua je svrhovit, teleološki. Otpor koji treba savladati u bilo kojem radnom procesu je bilo prirodan - djelovanje uzročnih mehanizama u fizičkom svijetu - bilo povijesni - sukob koji može izazvati s postojećim društvenim odnosima između poslodavaca i zaposlenih. U tom smislu ljudsku se povijest može razumjeti kao stalan i kumulativni proces interakcije između teleologije i kauzalnosti.

U svjetlu tog pristupa, portretiranje čovjeka kao pasivnog bića, kao potrošača koji za zadovoljavanje svojih potreba ovisi o prirodi postalo je

ZBORNİK RADOVA u povodu 200-godišnjice rođenja Karla Marxa objavio je TIM press.

Čovjek, kako Marx piše 1844., nije tek 'prirodno biće', nego 'ljudsko prirodno biće'. Njegovo mjesto podrijetla nije priroda nego povijest, a svoje djelovanje učinio je "predmetom svoje volje"

glavnom Marxovom kritikom suvremenog socijalizma. To je razlog što su njegove takozvane Teze o Feuerbachu, napisane početkom 1845., bile isto toliko kritika socijalizma tog vremena kao i samog Feuerbacha. Čovjek nije samo osjetilno biće; on je sebe i stvorio praktičkom upotrebom svojih osjetila. Osjetilni svijet koji čovjek iskustveno doživljava rezultat je ljudske radinosti i stanja društva. To se ponavlja u Marxovoj trećoj tezi o Feuerbachu, koja objašnjava da "materijalistička doktrina o mijenjanju okolnosti i odgoju zaboravlja da ljudi mijenjaju okolnosti i da odgajatelj i sam mora biti odgajan". Također je pomoglo objasniti Marxov prigovor francuskom socijalistu Proudhonu. U radničkom pitanju nije se radilo naprosto o potrošnji ili nadnicama. Ambicija organiziranih radnika nije bila naprosto doći do "više sreće" stjecanjem više materijalnih dobara, nego promijeniti odnose proizvodnje. Istinski komunizam je "pozitivno prevladavanje privatnog vlasništva kao ljudskog samootuđenja".

Upravo je misao da je sloboda samodjelatnost i da je sposobnost proizvodnje Čovjekova "najvažnija" karakteristika ta koja je 1844. dovela Marxa do zaključka da otuđeni rad tvori osnovu svih drugih oblika otuđenja i da, prema tome, "odnos radnika spram proizvodnje" obuhvaća "čitavu ljudsku porobljenost". Jer otuđeni rad je suprotnost "svjesne životne djelatnosti". Čovjekov "bitni bitak" postaje pukim sredstvom njegovog "opstanka". U Kantovim odrednicama, to je značilo da najamni rad treba smatrati jednim oblikom heteronomije, suprotnošću slobode koju se poima kao samodjelatnost proizvođača.

'Čovjek nije bio određen prirodom nego poviješću, čak i ako ta povijest poprimi neku perversnu formu. Konkurencija i kapitalistički način proizvodnje nemaju ništa s prirodom', pisao je Marx 1844. i imao suprotne stavove od Engelsa